

ŐSKORI TÁJHASZNÁLAT A DÉLKELET-ALFÖLDÖN NÉHÁNY KÉSŐ BRONZKORI FÖLDVÁR ALAPJÁN

SZALONTAI CSABA^{1*}, PRISKIN ANNA^{2,5}, CZUKOR PÉTER³, SZEVERÉNYI VAJK^{4,5}

¹Salisbury Kft.

²Universitat Autònoma de Barcelona/Pécsi Tudományegyetem

³Móra Ferenc Múzeum Szeged

⁴MTA Régészeti Intézet

⁵Déri Múzeum Debrecen

*e-mail: csaba.szalontai@gmail.com

Absztrakt

A 2013-ban indult kutatásunk két késő bronzkori földvár vizsgálatával kezdődött (Csanádpalota-Földvár, Makó-Rákos). Ezt követően kibővítettük a vizsgált terület nagyságát a Partium déli felével, a Bánát és a Temesköz északi részével, továbbá a békési-csanádi hátsággal és az ott található földvárak rendszerével. Előadásunkban elsődlegesen a két Maros-völgyi földvár (Csanádpalota, Makó) alapján vizsgáljuk a késő bronzkori népek tájhasználatát. A csanádpalotai földvár és környéke három eltérő adottságú tájat, tájrészletet foglal magában, melyek egymástól fizikailag is elkülönülnek, és az egyes területek tájhasználatára is eltér egymástól. A makói földvár környékén számos olyan antropomorf tájelem fedezhető fel, mely a késő bronzkori itt élő népességhez köthető és szorosan kapcsolódnak a hatalmi centrumként működő földvárhoz. Előadásunk zárásaként a nagyobb vizsgálati területen található földvárak tájhasználatában megfigyelhető azonosságokat és különbségeket villantjuk fel, illetve megvizsgáljuk, hogy földvárak között feltételezett hatalmi struktúrát, kapcsolati hálót miként befolyásolta a táj.

Bevezetés

Az Alföld déli részén jelenlegi ismereteink szerint közel 30, különböző méretű erődített település sorolható a késő bronzkor késői szakaszára. A földvárak jellemzően elszórtan helyezkednek el, ez alól csak a Békés-Csanádi-hát jelent kivételt, ahol a Száraz-ér és a Maros által közrefogott területen fordulnak elő a legnagyobb számban ezek a települések (Gogâltan és Sava 2010, 52–71; Priskin et al. 2013, 1; Szeverényi et al 2017) (1. ábra).

Az erődítések többségét légifelvételek és műholdképek alapján azonosították, majd néhányukon terepbejárást is végeztek. Szisztematikus kutatás eddig csak négy lelőhelyen történt, amely a terepbejárást mellett ásatást is magába foglalt. Az előkerült leletanyag

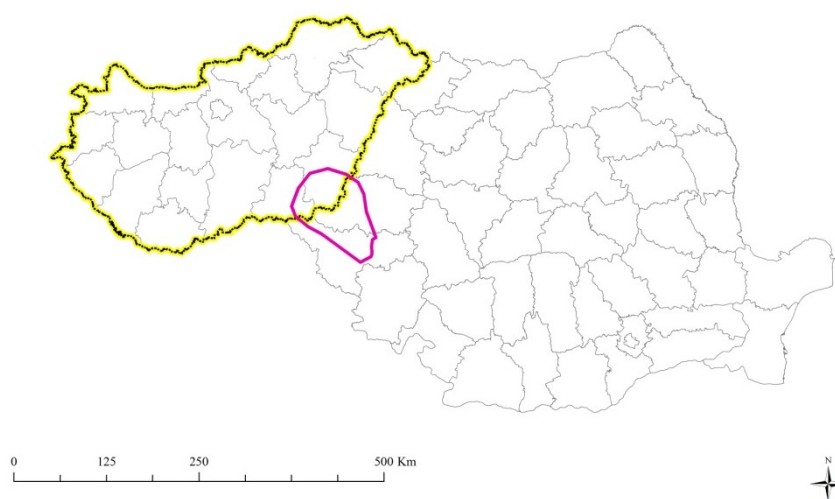

alapján megállapítható, hogy a földvárak építése a késő bronzkor középső időszakára, a Pre-Gáva/Cruceni-Belegiš II fázisra tehető (Trogmayer 1963; 1992; Gumă 1993; 1997; V. Szabó 1996).

Az erődített telepek kiterjedése nagy különbségeket mutat. Többségük csupán néhány hektár, azonban három földvár (Csanádpalota–Földvár, Újszentanna/Sântana–Cetatea Veche, Orosháza–Nagytatársánc) több száz hektár kiterjedésű. Mind közül kiemelkedik Zsadány/Cornești, amelynek mérete mintegy 1700 hektár. Az erődítések között további eltérést mutatnak az azokat alkotó védmű-rendszerek.

Mintaterület

A vizsgált területünk Magyarország délkeleti megyéire (Csongrád, és Békés megye) és 2 romániai megyére (Arad és Temes megye) terjed ki (1. ábra). A Békés-Csanádi-háton és a Temesközben elhelyezkedő földvárak jellegzetes síksági környezetben épültek meg.

1. ábra: A mintaterület elhelyezkedése

Módszerek

A késő bronzkori földvárak kutatásánál fontos kérdés a köztük feltételezett társadalmi-, gazdasági-, hatalmi kapcsolatrendszer vizsgálata. Az erődített telepek egy régészeti horizont, egy régészeti kultúra jellegzetes elemei, melyek egy nagy kiterjedésű területet fednek le, és emiatt joggal merülhet fel a köztük lévő kapcsolatrendszer vizsgálatának igénye.

Ehhez több szintű (lokális, és mikro- és makro-regionális) kutatást kell végezni. Egyrészt törekednünk kell arra, hogy minél jobban megismerjünk egy-egy kiválasztott földvárat. Ehhez a régészeti kutatáson kívül szükséges a földvár környezetének minél alaposabb vizsgálata is, és az is, hogy az ott élő nép életmódját, gazdálkodását is vizsgáljuk. Az egyes helyszínekről szerzett tudásunk alapján lehet az eredményeket egymással összevetve vizsgálni, hogy az egységes régészeti hagyaték mellett valóban beszélhetünk-e azonos életmódról, vagy az egyes földvárak közötti gazdasági-, kereskedelmi kapcsolatokról. Mindezek birtokában kereshetjük arra is a választ, hogy az azonos anyagi- és szellemi műveltsége mellett milyen hatalmi-, társadalmi kapcsolatot fedezhetünk fel közöttük.

Az egyes erődtett települések által ellenőrzött területek nagyságát is célszerű vizsgálni. Ezen egységek térbeli kiterjedését az ún. Thiessen-polygonok segítségével modellezhetjük, melynek lényege, hogy az erődtett településeket jelző ponthalmaz esetén a Thiessen-polygonok körülzárják egy adott pont körül azt a területet, amelyen belül lévő pontok közelebb fekszenek az adott ponthoz, mint bármely más ponthoz. Ennek használatával pedig azt is megállapíthatjuk, hogy egy-egy központhoz mennyi alárendelt, másodlagos központ, illetve falusias jellegű település tartozhatott.

A hatalmi struktúra elemzésének másik lehetséges módszere a táj által kijelölt természetes határok mint lehetséges uralmi, ellenőrzési területek vizsgálata lehet. Alföldi környezetben ez a vízrajz által kijelölt határok vizsgálatát jelenti. Fontos ugyanakkor az is, hogy a centrumok és alcentrumok uralmi területei között milyen fizikai kapcsolati háló léteztetett (vízi és szárazföldi közlekedés), vagyis a táji elemek erősítik, vagy nehezítik a területek közötti kapcsolattartást? Vagy ellenkezőleg, azok inkább centrális jelleget mutatnak?

A projekt továbbiakban tervezett kutatásai során részletesebb információkat kívánunk szerezni mind az erődtett települések, mind a kisebb falvak belső szerkezetéről, egymáshoz való viszonyáról és ezeken keresztül a késő bronzkori Délkelet-Alföld közösségeinek társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedéséről. A teljes, mintegy kéttucatnyi erődtett telep egymáshoz való viszonyát térinformatikai és társadalomrégészeti módszerek segítségével vizsgáljuk.

Az általunk vizsgált két földvár esetében komplex régészeti kutatást végeztünk: elkészült az erődtett települések központ részének lehető legalaposabb régészeti terepbejárása (ún. szisztematikus leletfelszedés 10x10 méteres raszterekben, egységnyi idő alatt). Igyekeztünk hasznosítani a roncsolásmentes régészeti kutatási módszereket is, így került sor a felületek teljes körű légi fotózására, geofizikai felmérésére, a térszínek mikroszintezésére és a digitális terepmodell elkészítésére, továbbá a geológiai térképező fúrásokra és a teljes területet lefedő fémdetektoros kutatásokra. Végül mindkét lelőhelyen kisebb felületű feltárásokkal kutattuk az erődtési rendszerek szerkezetét.

Mindezek mellett mindkét földvár esetében elkészült a táj értékelése, a folyószabályozások előtti vízrajz rekonstrukciója, a rendelkezésre álló légi fotók felgyűjtése és a kéziratos térképek elemző hasznosítása is.

Eredmények

Csanádpalota-Földvár

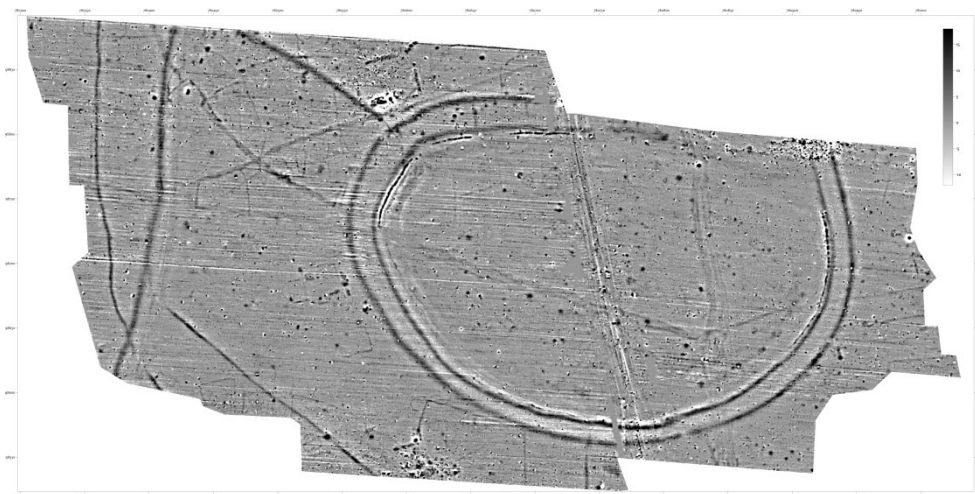
Csanádpalota-Földvár erődtítése egy észak-déli irányú természetes magasparton húzódik végig. Észak-déli irányban a Krakk-ér metszi, míg a legdélebbi részén az egykori Kis-Balatonya állóvíz található. Tőle nyugatra és keletre is minden irányban alacsonyabb térszínű terület helyezkedik el (2. ábra).

2. ábra: Csanádpalota-Földvár (Katonai légifotó 1987 M: 1:5000)

Az itteni terepi kutatásunk alapján megállapítható, hogy egy többszörösen összetett, hatalmas kiterjedésű településstruktúrát alakítottak itt ki. Az erődített település központját a Krakk-érre támaszkodó ovális erődítés képezi, melynek nagysága mintegy 6 ha (Szalontai 2012). Ezt egy külső település övezi déli irányból, amit egy többszörös erődítési vonal köt össze a központi résszel. A középső, ovális területet félkör alakú árok fogják körül déli és északi irányban is, észak-déli irányban pedig több kilométer hosszan húzódik egy 4 méter széles, lineáris árok, melynek több szakaszát sikerült feltárni (Szeverényi et al. 2014; Szeverényi et al. 2015). A légi fotók elemzéséből arra következtethetünk, hogy az árok a Krakk-értől északra eső területekre is kiterjedt, és az értől délre húzódó szakaszával egy közel 100 ha nagyságú területet vesz körbe (3. ábra).

3. ábra: Csanádpalota-Földvár magnetométeres felmérés (Archeodata Bt. 2013–2015)

Egy harmadik, mintegy 6 méter széles árokrendszer nyomai ugyancsak a légi fotókon volt értelmezhető. Ennek vonala mintegy 4 km, és lényegében Csanádpalotától Nagylakig húzódik. Az országhatárt átlépve fordul vissza, és a központi erődítéstől délkeletre, a Krakk-ér egy feltételezett gázlójához zár be, így a mederrel együtt tökéletes védelmet biztosított az erődített településnek. Ennek a legnagyobb egységnek mintegy 400 ha a nagysága, ezzel a magyarországi ismert földvárak között a legnagyobb. Az is nagyon valószínű, hogy használata idején minden bizonnyal regionális hatalmi központként is funkcionálhatott (4. ábra).

4. ábra: Csanádpalota-Földvár: a többszörösen összetett erődített település a Google Earth felvételén

Ezt a központ funkciót valószínűsítik az erődített rendszeren belül elkülönülő gödrök, amelyek speciális leletanyag alapján ún. strukturált depóként értelmezhetők, és egy rituális, ceremoniális központ jellegzetességeit mutatják.

Csanádpalota környékén több késő bronzkori lelőhely a Pre-Gáva időszakba sorolható, ami alapján az alaphipotézisünk egy összetett települési hierarchia meglétét feltételezi a

földvár környezetében. A 2012-ben megkezdett mikro-regionális kutatás célja egyrészt a földvár funkciójának meghatározása, másrészt a települési struktúrában a mérete alapján feltételezhető vezető szerepének alátámasztása. A további kutatási tervek között szerepel a régióban ismert egykorú lelőhelyek kutatása terepbejárásokkal és szondázó ásatásokkal.

Makó–Rákos–Császárvár

A Csongrádi-síkon található földvár a Maros hordalékkúpjához tartozó, a Száraz-ér által tagolt síkságon található, egy természetesen kiemelkedő, magasabb térszínen. Tőle északra és keletre nagy kiterjedésű szikes medencék helyezkednek el, a földvár lényegében ennek partjain található. A táj uralkodó vízrajzi eleme a Száraz-ér, és annak kisebb–nagyobb mellékágai tagolják, szabdalják kisebb egységekre a síkságot. A folyószabályozások előtt Fekete-mocsárként nevesített (ma a Száraz-ér) érháton helyezkedik el a földvár egy olyan természetes átjáró mellett, amely a folyószabályozások előtt évezredekken át biztosíthatták a Marostól északi irányba, a békési tájak felé vezető úthálózati kapcsolatot. A földvár déli része közvetlenül az egykori Száraz-ér vonalára támaszkodik, kihasználva annak mesterséges védelmét (5. ábra).

A 2013-ban induló kutatásaink igazolták, hogy a 36 hektáros erődítés alapvetően két részre tagolható: egy belső sánccal és legalább egyszeres árokkal megerősített belső részre, valamint egy kb. negyedkörív alakú árokkal lezárt külső részre.

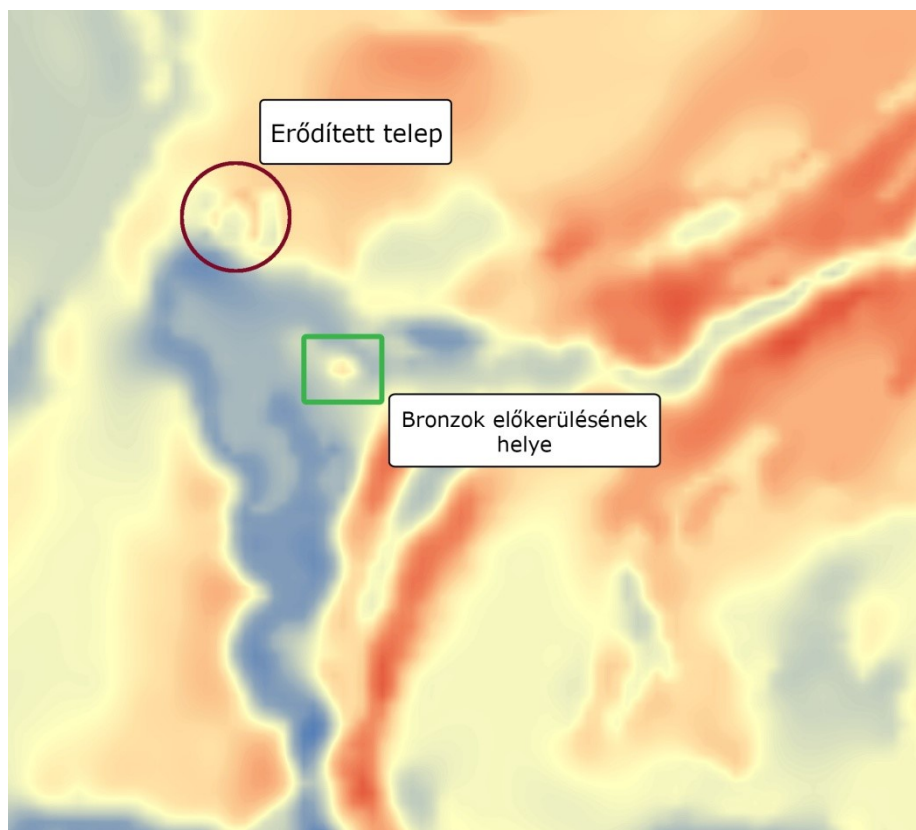
5. ábra: Makó–Rákos Császárvár a Google Earth felvételén

A központ és az általa felügyelt mikro-régió viszonyát vizsgálva azt állapítottuk meg, a központi és a környezetében található 14 kisebb település régészeti leletanyaga sem időrendben, sem tipológiájában nem különbözik. Azonosság van a területek tájhasználatában is, mely ugyancsak a hierarchikus viszonyt erősíti.

A makói erődített település vizsgálata a tájhasználat egy érdekes új elemét is eredményezte, mely nem földtudományi alapú, hanem a szellemi világra vezethető vissza. Az ún. rituális tájhasználatra következtethetünk a földvár, a folyó és a folyami átkelőhely

közvetlen közelében elrejtett (deponált) és nemrégiben felfedezett bronz kincsekből. A korszak európai hagyatékából ismert rituálé, hogy egy kis régió centrumában a centrum jelleget kiemelő természetes elemek mellett (folyó, átkelőhely, erődítés), értékes bronz tárgyakból álló eszközöket, fegyvereket, nyersanyagot, vagy kész termékeket rejtenek el (6. ábra).

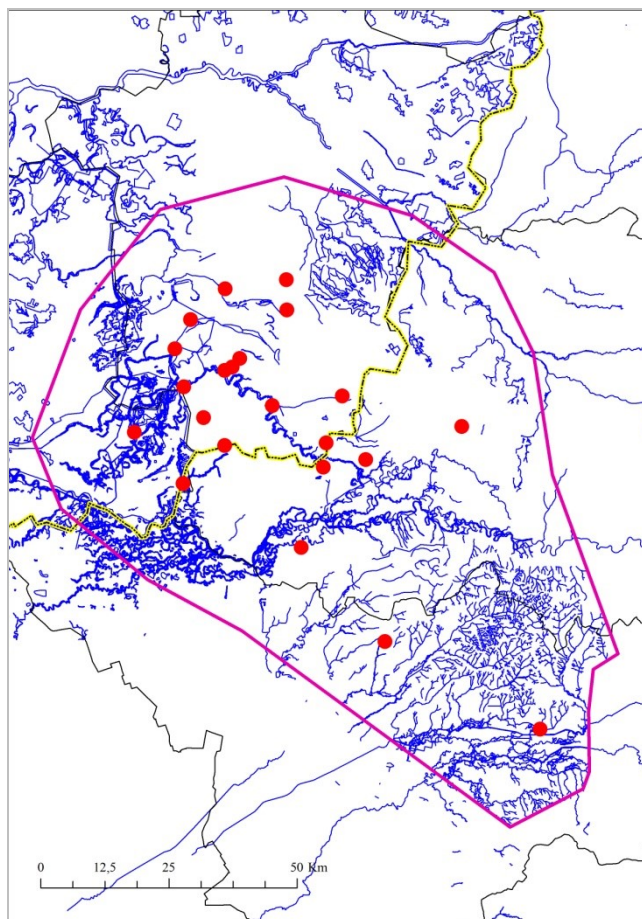

6. ábra: Makó-Rákóc Császárvár: a földvár és a mellett előkerült depó helyzete a domborzati modellen

A késő bronzkori tájhasználat egy másik jellegzetessége is jól értelmezhető volt a makói földvár esetében. A vizsgált területen található nagyméretű kurgánok (Lupuj-halom, Határ-halom, Középső-halom, Vágott-halom, Fekete-halom) döntő módon befolyásolták korszak településeinek létrejöttét. A központhoz tartozó kisebb falvak ugyanis ezek mellett fekszenek. A halmok nemcsak a hatalomgyakorlás eszközei (tetejükről ellenőrzés alatt tartható a környék, akár kommunikációs eszközök is lehetnek), de a politikai legitimáló erő megtestesítői is, amelyek magukhoz vonzhatták a településeket is (Czukur 2015).

A vizsgált területről jelenleg ismert földvárak egy jól tagolt hatalmi rendszernek az elemei lehettek, melyek között minden valószínűség szerint hierarchikus viszonyt feltételezhetünk. Bizonyos, hogy köztük elsődleges és másodlagos központok is lehettek. Az elsődleges központok állhattak a feltételezett késő bronzkori politikai egységek, az ún. főnökségek élén. Ezen egységek térbeli kiterjedését ún. Thiessen-polygonok segítségével modellezhetjük, és azt is megállapíthatjuk, hogy egy-egy központhoz mennyi alárendelt, másodlagos központ, illetve falusias jellegű település tartozhatott (7. ábra).

7. ábra: a vizsgált késő bronzkori földvárak elhelyezkedése a vízrajzi környezetben

Összegzés

E késő bronzkori földvárak felfedezése és egyre intenzívebb kutatásuk az elmúlt években új megvilágításba helyezte a régió késő bronzkori település- és társadalomtörténetét. Míg egy évtizeddel ezelőtt még megalapozottnak tűnt az a vélemény, hogy a korszak elitje nem köthető erődtétele vagy mérete alapján kiemelkedő településekhez (V. Szabó 2004, 148–149), ma már ez a kép teljesen átalakult. A késő bronzkor középső (Pre-Gáva, Cruceni-Belegiš II) fázisában egy hierarchikus, összetett települési rendszer jelent meg. Ezek csúcsán a legnagyobb, összetett szerkezetet és tájhasználatot mutató elsődleges központok álltak (Cornești, Csanádpalota, Orosháza, Sântana), amelyek elsődleges központoknak tekinthetők. Eltérő tájhasználatot mutatnak a következő szint kisebb földvárjai, amelyek másodlagos központok lehettek. Végül mindannyiukat körülveszik a kisméretű, erődítetlen falusias telepek vagy tanyák. Ez a hierarchikusnak tűnő rendszer mindenképp egy viszonylag komplex társadalmat tükröz, még akkor is, ha egy ilyen leegyszerűsített megfeleltetés a társadalmi komplexitás és a településszerkezeti komplexitás között valószínűleg egy jóval összetettebb bronzkori valóságot rejt.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az NKA 3234/00230 és a 3234/269 számú pályázata, továbbá a Duna Aszfalt Kft (Tiszakécske) és a Pazirik Informatikai Kft (Pécs) támogatta.

Irodalomjegyzék

- Czukur P. (2015): Településszerkezeti megfigyelések Makó-Rákos Császárvár késő bronzkori erődített település és hátszágának rituális tájhasználatában. *Óskoros kutatók IX. összejövedele.* Miskolc 2015. október 14–16. Poszter.
- Gogáltan, F. és Sava, V. (2010). Sântana Cetatea Veche: a Bronze Age earthwork on the lower Mureş. Arad.
- Gumă, M. (1993). Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României. — Die Zivilisation der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens. *Bibliotheca Thracologica* 4. Bucureşti.
- Gumă, M. (1997). Epoca bonzului în Banat. Orizunturi cronologice și manifestări culturale. — The Bronze Age in Banat. Chronological levels and cultural entities. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* 5. Timișoara.
- Priskin, A., Czukur, P., Szalontai, Cs., Szeverényi, V. (2013). Research into the structure of Late Bronze Age Settlements in the Southern Great Hungarian Plain: Enclosed Space – Open Borders Project. *Hungarian Archaeology e-Journal*, 2013, Autumn, pp. 1–6.
- V. Szabó, G. (1996). A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján — Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2, 9–109.
- V. Szabó, G. (2004). Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken – Houses, Settlements and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB). In: Nagy Zs. Hajdú Zs., Dani D. (Szerk.): ΜΩΜΟΣ II. *Óskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete.* Debrecen, 2000. november 6-8, Déri Múzeum, Debrecen, pp. 135–170.
- Szalontai Cs. (2012). Egy eddig ismeretlen földváról Csanádpalota határában – An earlier unknown hill fort from the vicinity of Csanádpalota. In: Liska A., Szathmári I. (Szerk.): „Sötét idők rejtélyei” (6-11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén). *Békés megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba*, pp. 275–296.
- Szeverényi V., Priskin A., Czukur P. (2014). Csanádpalota – Juhász T. Tanya (M43 55. lh.) késő bronzkori erődített település feltárása: előzetes jelentés a 2011–2013. évi ásatások eredményeiről – Excavations at the Late Bronze Age Fortified Settlement of Csanádpalota – Juhász T. tanya (M43 Site Nr. 55): the Results of the 2011–2013 Campaigns. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Új Folyam*, vol. 1, pp. 29–54.
- Szeverényi, V., Czukur, P., Priskin, A., Szalontai, Cs. (2017).: Recent work at Late Bronze Age fortified settlements in southeast Hungary. *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, sajtó alatt.
- Trogmayer, O. 1963: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963) 85–122.
- Trogmayer, O. 1992: Csorva-Belegiș-Gáva. *Balkanica* 23(1992) 351–357.

